

HARJUMAA MÕISAD

HARJUMAA MÕISAD

ALO SÄRG

Toimetanud Karl Kello
Kujundanud Kaspar Ehlvest
Külgjandanud Erje Hakman

Fotod:

Eesti Ajalooarhiiv (EAA), Eesti Ajaloomuuseum (EAM), Eesti Rahva Muuseum (ERM), Eesti Kunstimuuseum (EKM), Tallinna Linnamuuseum (TLM), Muinsuskaitseameti arhiiv (MKAA), Tartu Ülikooli Raamatukogu (TÜR), Marburg (MRB), von Mohrenschildti arhiiv (MF), autori erakogu.

Esikaanel: Riisipere mõisa saal. ERM

© Autor ja kirjastus Argo, 2024
Kõik õigused kaitstud
www.argokirjastus.ee
ISBN 978-9916-704-56-1

Trükitud trükikojas Print Best

Janelile

SISUKORD

EESSÖNA.....	11
HARJUMAA MÕISAD JA MÕISNIKUD	12
MÕISATE ÜLEVAATED	15
Alavere (<i>Allafer</i>).....	16
Anija (<i>Annia</i>).....	19
Aruküla (<i>Arroküll</i>).....	23
Aruvalla (<i>Arrowall</i>)	26
Haabersti (<i>Habers</i>).....	28
Haabneeme (<i>Habbinem</i>)	30
Habaja (<i>Habbat</i>)	31
Haiba (<i>Haiba</i>).....	33
Haljava (<i>Hallinap</i>)	36
Harju-Jaani kirikumõis (<i>Pastorat St. Johannis</i>).....	40
Harju-Madise kirikumõis (<i>Pastorat Matthias</i>)	47
Harju-Risti kirikumõis (<i>Pastorat Kreuz</i>).....	49
Harku (<i>Hark</i>).....	51
Hatu (<i>Hattoküll</i>)	54
Humala (<i>Hummala</i>).....	57
Hüüru (<i>Huer</i>)	59
Jaanika (<i>Janik</i>)	61
Jõelähtme kirikumõis (<i>Pastorat Jegelecht</i>)	62
Jõelähtme (<i>Jegelecht</i>)	64
Jõgisoo (<i>Joeggis</i>)	66
Jägala (<i>Jaggowal</i>)	67
Jälginäe (<i>Jelgimeggi</i>)	70
Jüri kirikumõis (<i>Pastorat Jürgens</i>)	72
Kallavere (<i>Makalafer</i>)	75
Kambi (<i>Kampen</i>).....	75
Kaserahu (<i>Birkenrüh</i>)	76
Kaunissaare (<i>Kaunisaar</i>)	77
Kautjala (<i>Kautel</i>)	78
Kehra (<i>Kedder</i>).....	80
Keila kirikumõis (<i>Pastorat Kegel</i>).....	82
Keila (<i>Kegel</i>)	85

Keila-Joa (<i>Schloß Fall</i>)	87
Kernu (<i>Kirna</i>)	102
Kiiu (<i>Kida</i>)	104
Kirdalu (<i>Kirdal</i>)	106
Kiviloo (<i>Fegefeuer</i>)	107
Klooga (<i>Lodensee</i>)	110
Kodasoo (<i>Kotzum</i>)	113
Kohatu (<i>Kohhat</i>)	116
Koitjärve (<i>Koitjärw</i>)	116
Kolga (<i>Kolk</i>)	117
Koppelmaa (<i>Koppelmann</i>)	121
Kose kirikumõis (<i>Pastorat Kosch</i>)	123
Kose (<i>Kosch</i>)	125
Kose-Uuemõisa (<i>Neuenhof</i>)	126
Kostivere (<i>Kostifer</i>)	130
Kumna (<i>Kumna</i>)	133
Kurkse (<i>Kurks</i>)	137
Kurna (<i>Cournal</i>)	138
Kurtna (<i>Kurtna</i>)	140
Kuusalu kirikumõis (<i>Pastorat Kusal</i>)	141
Kõltsu (<i>Wellenhof</i>)	144
Kõnnu (<i>Könda</i>)	146
Käesalu (<i>Kaesal</i>)	146
Kääniku (<i>Känick</i>)	148
Lagedi (<i>Laakt</i>)	148
Laitse (<i>Laitz</i>)	150
Laulasmaa (<i>Laulasma</i>)	152
Leetse (<i>Leetz</i>)	154
Lehetu (<i>Lehhet</i>)	156
Lehmja (<i>Rosenhagen</i>)	158
Lehola (<i>Lehhola</i>)	159
Loo (<i>Neuenhof</i>)	160
Lucca (<i>Lukka</i>)	162
Maardu (<i>Maart</i>)	164
Maidla (<i>Wredenhagen</i>)	168
Meremõisa (<i>Merremois</i>)	170
Munalaskme (<i>Munnalas</i>)	172
Muraste (<i>Morras</i>)	174
Mustamäe (<i>Hohenhaupt</i>)	178
Mõigu (<i>Moik</i>)	180
Nabala (<i>Nappel</i>)	182
Nehatu (<i>Nehhat</i>)	183
Niitvälja (<i>Escherode</i>)	184

Nissi kirikumõis (<i>Pastorat Nissi</i>)	185
Nurme (<i>Nurms</i>)	186
Nutu (<i>Nutz</i>)	188
Nõmbra (<i>Nömbra</i>)	188
Nõmme (<i>Nömmemois</i>)	189
Ohtu (<i>Ocht</i>)	190
Ojasoo (<i>Alt-Harm</i>)	193
Oru (<i>Orrenhof</i>)	196
Paasiku (<i>Pasik</i>)	199
Padise (<i>Padis-Kloster</i>)	199
Pallaste (<i>Pallas</i>)	203
Palvere (<i>Pallfer</i>)	204
Paunküla (<i>Paunküll</i>)	205
Peetri (<i>Peterhof</i>)	209
Peningi (<i>Penningby</i>)	210
Perila (<i>Pergel</i>)	214
Pikavere (<i>Pitkfer</i>)	216
Pikva (<i>Pickwa</i>)	218
Prangli (<i>Gross-Wrangleholm</i>)	220
Põllküla (<i>Pöllküll</i>)	220
Pärnamaa (<i>Pernamaa</i>)	222
Raasiku (<i>Rasik</i>)	222
Rae (<i>Johannishof</i>)	226
Rahula (<i>Rahhola</i>)	227
Rannamõisa (<i>Strandhof</i>)	228
Ravila (<i>Meks</i>)	230
Riisipere (<i>Riesenbergs</i>)	235
Risti (<i>Kreuzhof</i>)	239
Rooküla (<i>Rohküll</i>)	242
Ruila (<i>Ruil</i>)	243
Rummu (<i>Rumm</i>)	245
Rätla (<i>Rettel</i>)	246
Saarnakörve (<i>Sarnakorb</i>)	247
Saha (<i>Saage</i>)	248
Saida (<i>Saidap</i>)	249
Saku (<i>Sack</i>)	251
Saue (<i>Friedrichshof</i>)	254
Saumetsa (<i>Saumetz</i>)	256
Sausti (<i>Groß Sauß</i>)	256
Suru (<i>Surro</i>)	259
Sõmeru (<i>Sommerhof</i>)	259
Sääsküla (<i>Säsküll</i>)	260
Tammiku (<i>Tammik</i>)	261

Tiskre (<i>Tischer</i>)	262
Triigi (<i>Kau</i>)	265
Tuhala (<i>Toal</i>)	268
Tuula (<i>Thula</i>).....	271
Uue-Harmi (<i>Neu-Harm</i>)	272
Uue-Karjaküla (<i>Neu-Hohenhof</i>).....	275
Vaida (<i>Wait</i>).....	275
Valingu (<i>Walling</i>).....	276
Valkla (<i>Wallküll</i>)	277
Vana-Karjaküla (<i>Alt-Hohenhof</i>).....	280
Vanamõisa (<i>Wannamois</i>)	282
Vana-Pääla (<i>Taubenpöwel</i>)	283
Vana-Riisipere (<i>Alt-Riesenber</i> g)	284
Vasalemma (<i>Wassalem</i>)	285
Vihterpalu (<i>Wichterp</i> al).....	287
Viimsi (<i>Wiems</i>)	289
Viti (<i>Wittenpöwel</i>).....	292
Voore (<i>Forby</i>)	293
Võhmuta (<i>Wechmuth</i>)	295
Väo (<i>Faeht</i>)	295
Vääna (<i>Faehma</i>)	297
Ämari (<i>Habbinem</i>).....	300
Ääsmäe (<i>Essemäggi</i>).....	302
Üksnurme (<i>Uxnorm</i>)	304
Ülgase (<i>Ilgas</i>)	306
 HARJUMAA MÕISATE AJALOOLINE JAOTUS	307
ALLIKAD	312
VALIKREGISTER	313

EESSÖNA

Harjumaa on alati olnud veidi jõukam kui teised Eesti maakonnad, mistõttu on siin ka suursugusemaid mõisakomplekse rohkem kui mujal. Eks oma osa ole selles nii kubermangu pealinna Tallinna kui ka endise impeeriumipealinna Peterburi läheduses. Neist eri ajal erinevatel põhjustel lähtunud rahavoogude abiga ehitati välja hulk uhkeid lossi mõõtu mõisahooneid – Padise, Saku, Saue, Keila-Joa, Maardu, Kolga, Harku, Laitse jt.

Kuigi esmapilgul võib näida, et Harjumaa on oma uhkuses niigi kõigile tuntud ja juba läbi käidud, ei maksa lasta end sellest eelarvamusest eksitada. Harjumaal on väga-väga palju avastada, uurida, külastada – ja seda mitte ainult mõisatest rääkides. Iga otsija ees avaneb üha uusi ja uusi ajastukihte, kui vaid tahta ja osata neid näha. Mõisate osas loodab raamatu autor lugejale abiks olla.

Alo Särg
Tiskre, veebruar 2024

HARJUMAA MÕISAD JA MÕISNIKUD

Ajalooline Harjumaa, 12 kihelkonda, oli veidi suurem kui praegusaegne. Lõuna-poolsetest kihelkondadest on nüüdssesse Harjumaasse osaliselt integreerunud Hageri kihelkond, kuigi selle põhiosa jäab väljapoole. Teised ajaloolise Lõuna-Harjumaa kihelkonnad, Rapla ja Juuru asuvad tervenisti väljaspool tänapäevase maakonna piire. See kehtib siiski vaid mõisasüdamete kohta, sest üldisemalt on maa-alasid haaratud Harjumaa koosseisu ka endisest Juuru kihelkonnast, mitte aga mõisakeskusi.

Harjumaa kaart aastast 1770. EAA

Vääna vasallilinnuse varemed 20. sajandi alguses. TÜR

Nii nagu kihelkonnad ise, on ka mõisad väga eriilmelise ajalooga, sealhulgas tekkeloo poolest. Mõnigi mõisa ajalugu siinkandis ulatub tagasi 14. sajandisse. Praeguseni säilinud mõisahoonetes leidub omaeagseid müüriosi. See tähendab, et hilisematel sajanditel ehitatud peahooneid on rajatud ajaloolistesse mõisasüdametesse ja isegi endisele vundamendile, näiteks Anija, Kolga, Kose-Uuemõisa, Kõue-Triigi ja Lagedi. Mitmeski keskaegses mõisas paiknesid nn kindlustatud mõisamajad siiski tänastest peahoonetest kaugemal. Kui Harkus tähistab seda kohta vaid väike rusuküngas, mille alt võib leida päris suuri keldreid, siis näiteks Liivi ordu valduses olnud Keilast saab keskaegses kontekstis rääkida kui lausa linnusest. Säilinud see küll ei ole, kuid arheoloogide töö tulemusena saab imetleda Keila vasallilinnuse alusmüüre. Üks paremini säilinud vasallilinnuseid terves Eestis on Tiesenhausenitele kuulunud Kiiu tornlinnus, seda tänu restaureerimisele 1973.

Romantismi õitsengu perioodil muutusid pilkupüüdvad varemed mõisaarhitektuuri juures otse soovituslikuks. Kui Keila-Joal tuli selleks maha lõhkuda vastomandatud Meremõisa peahoone katus ja müüregi vastavalt tuunida, olid Vääna mõisal vasallilinnuse müürid omast käest võtta. Tõsi küll, suure tõenäosusega muudeti neidki pisut atraktiivsemaks, kuid üldkehend on valdavalt siiski keskaegne.

Ajapikku tekkis mõisaid muudkui juurde. Kindlasti soodustas seda ka riigivõim, uusaja saabudes nii Roots'i kui hiljem Vene ülemvõim. Rootsist asusid Eesti alale ümber sellised kõrgaadliperekonnad nagu Torstenssonid, De la Gardied, Stenbockid. Niigi suurte valduste omamine emamaal Rootsis ei takistanud neid ka siin endale kõike võimalikku haaramast. Elav tunnistus tollest ajast on Kolga mõis.

Tõeline mõisate õitseng saabus Vene keisrikulli kaitsva tiiva all. Tegu polnud seejuures mitte niivõrd riigivõimu tegevusega kui pigem Aadli oskusega lõigata

Keila-Joa loss 1840. aastatel. E. Rigby joonistus

võimalikult palju kasu üldisest arengust. Tasapisi kasvasid mõisate sissetulekud ja jõukuse kasv hakkas paistma ka väljapoole – elustiilis, kommetes, uutes elamutes. Üksteise järel kerkisid Harjumaale luksuslikud paleed: baroksed Ääsmäe ja Saue, juba klassitsismile kalduvad Anija ja Harku, kõrgklassitsistlikud Uue-Riisipere ja Saku. Üldmõiste historitsism hõlmab muidugi Keila-Joad, Murastet ja Laitset. Lisaks kümnete kaupa uusi mõisahooneid, mõni suursugusem, mõni vähem, kuid lõppkokkuvõttes kõik kellegi hubased kodud. Mõisate arv tõusis Harjumaal lõpuks koos pastoraatide ja linnamõisatega, kuid ilma karjamõisateta lausa 142-ni.

Aga ütleb vanasõnagi, et iga hea aeg saab ükskord otsa, nii ka kohalik mõisa-aeg. 20. sajandi alguses kõigepealt 1905. aasta ja seejärel 1917. aasta sündmused ning siis juba mõisamaailma lõpp 1918. Mõisaomanike jaoks tähendas see töesti lõppu, siiski mitte alati mõisahoonete jaoks. Endise otstarbe need paljuski küll minetasid ja tuli üle elada kolmveerand sajandi pikkune tõsine mõõnaperiod, kuid mitmetel ka vedas – neis alustasid koolid, kust on välja kasvanud mõisakoolid Harmil, Vasalemmas, Arukülas, Kose-Uuemõisas, Pikaveres, Ruinas ja Väänas. Lisaks kohaliku ajaloo väärustumisele on ka koolihuoneid tublisti korrastatud. Kuid nagu järgnevast nähtub, pole paljudest mõisatest säilinud midagi peale nime ja mõne võssa kasvanud müürijupi. See aga on juba loodusseadus: see, et aja jooksul püüdlev kõik korrastatu entropia poole, kehtib ka mõisamaastikul.

MÕISATE ÜLEVAATED

Alavere (Allafer)

59°14'53"N : 25°19'43"E

Karjamõis: Mõisaaseme (*Moisaasse*)

AJALUGU

Alavere küla on esmakordselt mainitud aastal 1499, kui see kuulus Arndt Tuvele (Taube). Mõis asutati siia 1621. aastal ja juba samal aastal müüdi Johan De la Gardiele, kelle tütar Beata abiellus 1633 Lennart Torstenssoniga. De la Gardie surma järel 1642 päris Alavere, Raasiku ja Peningi mõisa tema väimees, värske Rootsi feldmarssal ja pärastine krahv. Aastast 1635 olid temale kuulunud Järvamaal Mäo ja Aruküla mõisa, 1647 ostis ta endale ka Maardu mõisa. Suurmaavalda ise oma Eestimaa mõisates muidugi ei elanud, vaid andis need rendile. Alavere mõisa rentnikuna on 1665 märgitud ooberstleitnant Johann von der Pahlenit.

Krahv Anders Torstensson müüs 1696 Järvamaa mõisad Liivimaa kubernerile Hans von Fersenile ja ratsaväekapten Frantz Strassburgile. Kumbki mõis redutseeriti, kuid Alavere redutseerimisele ei kuulunud, nii said Fersen ja Strassburg Alavere mõisa valdajateks. 1724 loovutasid Torstenssonid igasugused nõudmised mõisale Ferseni ja Strassburgi pärijale feldmarssal krahv Gustav Adam Taubele, kes 1726. aastal loovutas omakorda mõisa Eestimaa rüütelkonna pealikule, maanõunik Adam Friedrich vabahärra Stackelbergile.

1729. aastal müüdi mõis edasi kindral Hermann Jensen von Bohnile. Peeter I teenistusse astunud Taani päritolu sõjaväelane vääriks omaette käsitolust. Tema karjääri tipuks kujunes kindral *en chef* auastmes Liivimaa kindralkuberner (1725) ja veidi hiljem sõjakolleegiumi asepresidenti (1727) ametipost. 1725. aastal oli ta nende 18 mehe hulgas, kellest sai isamaa teenimise eest vastselt asutatud Püha Aleksander Nevski ordendi kavaler. Samas on kindral Bohni olulisus Eesti jaoks

isegi suurem – oli just tema 1739. aastal ilmavalgust näinud Anton Thor Helle piiblitõlke põhirahastajaid. Ka asutati tema eestvõttel mitmeid külakoole. Harjumaal kuulus talle terve rida mõisaid – Pikva, Kambi, Maardu, Kostivere, Koitjärve, Jägala, Ülgase ja Raasiku. Ta on ühtlasi üks vähesed kohalikke

Alavere mõisa maad 1894. aasta üheverstalisel kaardil. EAA

Alavere mõisa peahoone 1914. aastal. ERM

mõisnikke, keda meenutab mälestusmärk: tema auks püstitatud mälestuskivi avati Maardu mõisa õuel 1999. aastal (vt Maardu mõis).

1731 läks kindral Bohn erru ja elas järgneva aastakümne oma Eestimaa mõisates. 1722. aastal oli ta abiellunud Peterburis justiitskolleegiumi asepresidendi Hermann von Breverni lese Katharina von Breverniga. Sellest abielust lapsi ei sündinud. 1743 Bohn suri ning pea aasta hiljem sängitati ta Tallinna Toomkiriku krüpti, mõisad jäid abikaasa hallata. Katharina von Bohn suri 1746. aastal ja maeti abikaasa kõrvale Tallinna Toomkirikusse. Mõisad jagati tema eelmisest abielust sündinud poegade vahel, Alavere, Raasiku, Kambi ja Pikva mõisa päris Hermann von Breverni alaeline poeg.

21-aastane Georg von Brevern langes 1753. aastal Genfis duellil, neli õde ja vend olid lahkinud veelgi varem. Nii sattusidki mõisad ühe vanematest õdestest, Barbara Sophia mehe Johann von Löwensterni valdusse, kus püsised aastani 1774, kui ta andis need kasutada vanimale pojale Hermann Ludwig von Löwensternile – mehele, kes tegi hiilgavat karjääri rüütelkonna liinis, olles nii kreisimarssal (1787), Eestimaa kubermangu aadlimarssal (1789–1792), maanõunik (1786–1814) kui ka konsistoriumi president (1803–1815). Lisaks päranduseks saadud mõisatele tõi ta perekonda ka Jäneda ja Valkla. Abielust

Hermann Jensen von Bohn (1672–1743)

*Gregor Ferdinand von Ungern-Sternberg
(1815–1861)*

*Johann Peter Eduard von Löwenstern
(1790–1837)*

rüütelkonna peamehe Fabian Ernst Staël von Holsteini tütre Hedwig Margaretha sündis kuus poega ja neli tütar. Juba oma eluajal jaotasa perekonna mõisad poegade vahel. Alavere ja Pikva mõisa omanikuks sai vanuselt kolmas, isa nimekaim mereväekapten Hermann Ludwig. Alavere väga kauaks tema kätte ei jäänud, sest 1818. aastal pantis ta mõisa oma nooremale vennale Johann Peter Eduardile.

Nagu vanemad vennad, oli ka Johann Peter Eduard edukas sõjaväelane, osales junkruna husaaripolgu koosseisu Vene-Prantsuse sõjas 1806–1807. Võtnud osa kõikidest hilisematest sõjakäikudest, jõudis ta 1830/1831 Poola sündmuste ajaks kindralmajori aukraadini. Eduka teenistuse eest pälvis mitmeid ordeneid, muuhulgas ka Püha Georgi ordeni IV klassi ning kuldmõõga „Vapruse eest”. 1910. aastal ilmusid Berliinis tema mälestused ajast, mil ta osales kindral krahv Peter von der Pahleni juhtimisel Napoleoni vastases sõjas.¹

1831 pandi Alavere mõis koos Pikvaga müüki, selle ostis 33 800 hõberubla ja 13 500 paberrubla eest Peter Ludwig Konstantin von Ungern-Sternberg, Hiiumaal pärit suurtööstur. Eelnevalt olid talle kuulunud ka Harku ja Hüüru mõisa. Peter Ludwig Konstantin suri 1836 Harkus, mõisad pärandusid lesk Charlotte Helene Elisabethile ja lastele. Pärandi jagamisel sai Alavere, Pikva, Harku ja Hüüru mõisa vanim poeg Peter Andreas Konstantin. 1848. aastal pantis ta Alavere mõisa 70 000 hõberubla eest Gregor Ferdinand von Ungern-Sternbergile, kes ostis 1852

¹ *Mit Graf Pahlens Reiterei gegen Napoleon.* Berlin, 1910. Eestikeelne täiendatud väljaanne: Krahv Pahleni ratsaniukega Napoleoni vastu: Vene kindrali Eduard von Löwensterni (1790–1837) mälestused. Tln: Argo, 2024.

mõisa päriks. 1857. aastal kinkis ta mõisa oma vennale Konstantin August von Ungern-Sternbergile, kellele kuulus ka naabruses asuv Anija mõis. Konstantin August suri aastal 1889, tema pärandi jagamisel sai Alavere mõisa omanikuks Otto Gottlieb von Ungern-Sternberg. Mõisa väärtsuseks hinnati 79 300 rubla.

1905. aasta sündmuste käigus mõisahooned süüdati. 1906 ostis Alavere mõisa Karl Dietrich Leonidas Woldemar von Schubert 180 000 rubla eest ja asus mõisahooneid taastama. Aasta hiljem kinkis ta mõisa oma õele Mary von der Pahlenile, kes jäi ka mõisa viimaseks võõrandamiseelseks omanikuks.

MÕISAKOMPLEKS

Mõisasüdame väljaehitamisega alustati Gregor Ferdinand von Ungern-Sternbergi ajal. 1850. aastate alguses valmis uus historitsistlikus laadis peahoone. 1905. aastal põles see varemeteks, kuid taastati 1906. aastal pea algsel kujul. Võõrandamisjärgselt asus peahoones laste puhkelaager, kuid 1930. aastatel jäi hoone kasutuseta ja lammutati ehitusmaterjaliks. Säilinud on vaid mõned ümberehitatud kõrvahooned. Legendi järgi olevat viimane mõisaproua viinud kivid Tallinna ja ehitanud sinna linnamaja.

Anija (*Annia*)

59°22'54"N : 25°18'02"E

Karjamõisad: Lilli (*Lillemois*);

Mullikmäe (*Mullikmäggi*)

AJALUGU

Anija küla on esmakordselt mainitud aastal 1355, kuulus see Johannes Slawestorpile. 1482 nimetatakse siin juba Hermen Soge (Zöge) mõisa. Tolle-aegne nimekuju *Hannijoggi* püsib 1843. aastani, siis muudeti see ametlikult Anijaks. Zoegede perekonna valduses püsib mõis 1671. aastani, kui Erwe Hermann von Zoegel müüs Anija

